

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

3-МАХСУС СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР-3

LOOK TO THE PAST

SPECIAL ISSUE-3

ТОШКЕНТ-2021

16. Шерзод Абдужаббаров ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СОҲАСИДА КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЎРТАСИДА ҲАМКОРЛИК.....	133
17. Ravshan Abduzohirov, Matluba Jo`rabekova O`ZBEKLARDA BOLA TUG`ILISHI BILAN BOG`LIQ IRIM-SIRIM MAROSIMLAR VA ULARNING TARIXIY TARAQQIYOTIDAGI O`ZIGA XOSLIKLAR.....	147
18. Жалолиддин Аннаев ТАРМИТА-ТЕРМИЗ БУДДАВИЙЛИК МАДАНИЯТИ.....	155
19. Аннаева Зарифа ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ВА УНИНГ ЕЧИМИ БОРАСИДАГИ ҲАРАКАТЛАР.....	163
20. Сардор Аҳмедов СУРХОНДАРЁ ТОЖИКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИ.....	168
21. Манзурахон Балтабаева ЭРТА ТУРМУШ ВА ЭРТА ТУҒРУҚНИНГ САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИ (Африка, Жанубий Осиё давлатлари ва Ўзбекистон мисолида).....	174
22. Turon Babaraximov, Kamolaxon Abduraxmonova SIYOSIY MANSUBLIK TUSHUNCHASINING PAYDO BO`LISHI VA MAZMUNI.....	181
23. Назокат Бозорова ТАРИХ ДАРСЛАРИДА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИГА ОИД МАНБАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ.....	186
24. Элбек Ботиров МАРКАЗИЙ ОСИЁ БОЖХОНА ИШИ ЭВОЛЮЦИЯСИ: САВДО ЙЎЛЛАРИ, НАЗОРАТ МАСКАНЛАРИ ВА БОЖ ЙИҒИМЛАРИ ТАРИХИДАН.....	192
25. Габриэльян С.И. БРИТАНИЯНИНГ ТАМАКИ МОНОПОЛИЯСИ ВА XIX АСРНИНГ ОХИРИДА ЭРОНДА МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШИ БОШЛАНИШИ.....	199
26. Санжарбек Давлетов, Зухра Ражабова ХОРАЗМ ВОҲАСИДАГИ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИ – ТУРИСТИК САЛОҲИЯТНИ ОШИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА.....	211
27. Нилуфар Джураева МАЪРИФАТПАРВАР ЖАДИДЛАРНИНГ ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ.....	220
28. Отабек Дуланов СУРХОН ВОҲАСИ ЖУЗЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАОМЛАРИ.....	226
29. Расулжон Дусчанов ЎЗБЕКИСТОН ССР ДА СОЛИҚЛАРНИНГ БАЪЗИ ТУРЛАРИ.....	232
30. Хуршид Жуманазаров ТАБИБЛАРНИНГ ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАБОБАТИДАГИ ЎРНИ.....	239
31. Камола Жураева ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ СИЁСАТ АЛОҚАЛАРИ: ТАРИХ ВА ЗАМОНАВИЙЛИК.....	246

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Хуршид Жуманазаров

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Фанлар академияси Тарих институти

ТАБИБЛАРНИНГ ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАБОБАТИДАГИ ЎРНИ

For citation: Khurshid Jumanazarov, THE ROLE OF HEALERS IN THE UZBEK MEDICAL TRADITION. Look to the past. 2021, Special issue 3, pp.239-245

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5841407>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўзбекларнинг анъанавий билимлар мажмуида табиб шахсининг қиёфаси таҳлил қилинган. Табибларнинг кишилар орасида тутган ўрни ва функцияси асосида жамиятнинг уларга бўлган муносабати ўрганилган. Шу билан бир қаторда табибларнинг бугунги кундаги фаолият дала этнографик маълумотлари асосида ёритилган. Табибларнинг фаолият турига кўра таснифланиши ва туркий халқларда табиб маъносини англлатувчи атамалар келтириб утилган. Шунингдек, этнографик кузатувларлар асосида бугунги кунда яшаб қолган табиблик турлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: табиб, сартарош, уста, мистик, эмпирик билимлар, жаррох, аттор, кўз табиби (каххол), синиқчи.

Хуршид Жуманазаров

Доктор философии по истории (PhD)

Институт истории Академии наук Республики Узбекистан

РОЛЬ ЦЕЛИТЕЛЕЙ В УЗБЕКСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТРАДИЦИИ

АННОТАЦИЯ

В этой статье проанализирована личность лекаря в традиционном узбекском медицинском комплексе знаний. Изучено отношение общности в основе места лекаря среди людей, и их функции. Обращено внимание к способам лечения лекарей, традиции, известным династиям в этой профессии и их истории. Показана классификация лекарей и термины, означающие понятие термина лекарь у тюркских народов. Также, исследовано виды народной медицины в основе этнографическим наблюдений.

Ключевые слова: целитель, парикмахер, мастер, мистик, эмпирические знание, хирург, лавочник, окулист (каххол), костоправ

Khurshid Jumanazarov

Doctor of Philosophy in History (PhD)

Institute of History of academy of science of the republic of Uzbekistan

THE ROLE OF HEALERS IN THE UZBEK MEDICAL TRADITION

ANNOTATION

Quackery's appearance was analyzed in Uzbek traditional knowledge in the article. Relations of society were studied based on the role of quicker in the society and functions. The present activities of physicians-bonesetters on the base of field ethnographic notes were elucidated. The classification of the healers according to the type of activity and the term "healer" in the Turkic peoples. Therefore, folk medicine types were investigated by ethnographic observations which are still living.

Key words: quack, hairdresser, master, visionary, empiric sciences, sawbones, shopkeeper, ocular (kahhol), chiropractor

1. Долзарблиги:

Табиблик касби ва табибларнинг фаолияти халқ табобати ҳаракатлантирувчи кучдир. Улар тиббий илмларни ўзлаштириш, таҳлил қилиш, келажакка етказиш ва ўзлари кўлга киритган ютуқлар асосида янги қарашларни соҳага сингдириш вазифаларини бажаради. Мавзунинг ўрганилиши халқ табобати тарихини янги маълумотлар билан бойитишда долзарб аҳамият касб этади.

2. Методлар:

Ушбу мақолада тарихийлик, ҳудудий ёндошув ва қиёсий-таҳлил каби тарихий методлар, илмий манбалар асосида ўзбек халқ табобатидаги табибларнинг ўрни ҳақидаги маълумотлар илмий баён этилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Табиб сўзининг маъноси ва келиб чиқиши борасида бир қанча тиббий ва тарихий адабиётларда маълумотлар келтирилган[16, 18:197]. Мавжуд адабиётларда табиб номи билан бирга ҳаким атамаси ҳам учрайди. Табиб (طبيب) сўзининг асоси арабча тиб бўлиб, “даво” шаклида ишлатилади. Тиб сўзининг ўзи эса “ислоҳ қилиш”, “тузатиш” маъноларида ҳам келади. Тиб қилди деганда “беморни ислоҳ қилди”, “тузатди” каби маънолар тушунилган. Тиб сўзининг иккинчи маъноси “мохирлик”, “ҳозиклик”дир[32:6]. Ҳаким атамаси эса ҳикмат сўздан олинган бўлиб, у “донишмандлик”, “донолик” маъноларида ишлатилади[24:64]. Тарихдан маълумки, ўзбеклар азалдан табобат билан шуғулланувчи мутахассисларни табиб, бу соҳада етук олим бўлганларни ҳаким деб атаб келганлар[11]. Туркий халқларда табиб маъносини англатувчи бир қанча бошқа сўзлар ҳам бўлган, жумладан, отачи, эмчи, атасағун номлари билан атаганлар[17:71-114]. Табиб шахсини талқин қилишда, уларнинг жамиятда бажарадиган функцияси муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан табиб – инсон тана аъзоларини яхши биладиган, касаллик турлари ҳақида тўлақонли билимга эга бўлган ва гиёҳларнинг хусусияти, дори тайёрлаш амалини эгаллаган шахсдир. Ҳаким сўзи табибнинг синоними бўлиб, табобат илмини мохирона эгаллаган шахсга нисбатан айтилади. Қадимда ҳам табиблар халқ орасида юксак ҳурмат билан тилга олинган. Сабаби – инсонлар энг оғир дамларда, ўзи учун кадрли бўлган соғлиғи ёмонлашганда уларга мурожаат қилишган.

Халқ табобатига хос жиҳатлардан бири – бошқа касб эгаларининг ҳам даволаш амали билан яқиндан шуғулланишидир. Масалан, сартарошлар[22:69], темирчи усталар[9:21] – жарроҳлик, қон олиш, массаж қилиш, тиш олиш, хатна қилиш ва бошқа усулларни яхши билганлар. Улар халқ томонидан алоҳида эъзозланиб, уста деб аталган[21:19]. Бу касб эгалари табибликка даъво қилмасаларда, ўз касб сирлари билан бирга табобатга доир билимларини ҳам шогирдларига мерос қолдирганлар. Тиббий билимларнинг турфа хиллиги ва касалликнинг хусусиятларига қараб табиблар ҳам соҳаларга бўлинади. Табибларни туркумлашда бирламчи ҳолат уларнинг ихтисослигидир. Қарийб барча халқларда табиблар фаолият турига кўра ўхшаш.

Олимлар халқ табобати билан шуғулланувчиларни иккита катта гуруҳга ажратадилар. Масалан, З. Грзивакс[1:17] “маънавий табиблар” ҳамда “тана хасталиклари табиблари, фолбинлар”га ажратади. Ж. Собиески[3:2] эса “шифобахш гиёҳлар билан даволовчилар”,

“илохий, ғайритабиий кучлар асосида даволовчилар” кўринишида бўлишни маъқул кўради. Ўзбек халқ табобати тарихига оид бошқа адабиётларда табиблар қуйидагича туркумланган: мистик ва эмпирик табиблар[24:65], аралаш турдаги табиблар[14:236], маҳаллий дин ёрдамида, сеҳр-жоду усули билан ёки ўз тажрибаси, эгаллаган билими асосида тузатувчи табиблар[2:24]. Мистик табиблар ҳам алоҳида усул ва касбий атрибутларга эга бўлганлар. Улар даволаш усулларига кўра халқ орасида: бахши, фолбин, азайимхон, садқоқчи, дуохон, парихон ва ҳ.к каби номлар билан аталади[30:13]. Мистик табибларнинг даволаш жараёни бир-бирига ўхшаш ва бу жиҳат уларнинг касбий атрибутларида ҳам яққол кўринади. Улар тасбех, чилдирма, ойна, қамчи, пичоқ[29:42] ва бошқа воситалардан фойдаланадилар.

Эмпирик табобат йиллар давомида изланишлар ва машаққатли тажрибалар ёрдамида инсонни дарддан фориғ этувчи дорилар, даволаш усуллари, тавсияларни ўзида жамлаган. Бу турдаги табиблар табиий воситалар (гиёҳлар, ҳайвон тана аъзолари, минераллар) асосида тайёрланган дорилар ёрдамида касалларни даволайдилар. Эмпириктурдаги табиблар маълум вақт давомида шогирдлик муддатини ўтагач, устозлар олдида имтиҳон топширган ва оқ фотиҳа олгиб, мустақил фаолият юритганлар. Эмпирик табобатнинг мистик табобатдан фарқи шундаки, мистик табобат атроф-муҳит, табиат ҳодисаларининг ғайритабиий томонларини талқин қилиб ёки инсон тафаккури илғай олмаган жараёнларга эътибор қаратиб, ундан шифо тиласа, эмпирик табобат атроф-муҳитдан табиий доривор воситаларни кидиради. Айрим халқларда эмпирик табобат вакиллари баъзи касб эгаларига ёки аҳолининг маълум тоифасига хизмат кўрсатишади ва шу асосда ихтисослиги бўйича турларга бўлинади. Масалан, Эронда фуқаро табиблари, денгизчилар табиби, курукликдаги харбий кучларда хизмат қилувчи табиблар ва ҳоказоларга ажратилади[11:13]. Тадқиқот давомида эмпирик табибларнинг умумий даволаш усуллари ва ихтисослигига кўра гуруҳларга ажратиб ўрганилди.

Синиқчилар. Айрим ҳолларда улар шикастабанд[27:10], солувчи, уста[20:265] номлари билан юритилади. Синиқчилар суякнинг синиши, дарз кетиши, чиқиши ва этнинг лат ейиши каби жароҳатларни даволайдилар. Синиқчилар ташҳис қўйишда бемор билан ўзаро оғзаки суҳбатга эмас[4:47], балки кузатиш ва лат еган жойни ушлаб кўришга катта эътибор беришади. Шикастабандлар суякларни жойлашуви, жароҳатда қай даражада лат еганини катта тажриба ва кучли зеҳн ёрдамида аниқлашган. Улар ҳайвонларнинг суякларини ўрганиб[6:13] ёки қоп ичидаги йирикроқ майдаланган полиз экинларини (масалан, қовоқ) пайпаслаб териб чиқиб тажриба орттирганлар. Синиқчиларнинг муолажаси қуйидагича: улар бемор суягининг синган ва чиққанига қараб тухум сариғи, гилмоя, тахтакач (унинг ўрнига тожикларда[19] ва Хоразмнинг[9:30] баъзи жойларида қамиш новдаси ишлатилган) ёки таёқ ёрдамида беморнинг лат еган жойини дока билан боғлайди. Уқаловчи табиблар пай чўзилиши ёки эт эзилиши юз берса, уқалаш муолажасини қўллаган ва улар халқ орасида силоқчи номи билан танилган[13:16]. Рентген нурлари орқали ташҳис қўювчи аппаратлар билан жиҳозланган травматолог, ортопед каби тиббиёт хизматларининг юзага келиши ва муолажа жараёнида гипсдан фойдаланилиши маълум муддат синиқчилар фаолиятига таъсир ўтказди. Моштабиб Абдужаббор Мухаммад Собир ўғли: “Рентген нурлари орқали аниқ ташҳис қўйишни инкор қилиб бўлмасда, айрим ўзгаришларни нур ёрдамида ҳам билиш қийин ва гипс бизнинг об-ҳавога ҳамда бемор миждозига мос келишини инобатга олиш зарур”[5:15], –дейди. Чунки, тиббиёт таклиф қилган гипслаш усули ҳам сиқиб оғриқ бериши ва суяк нотўғри битиши каби ҳолатлардан фориғ эмас.

Жарроҳлар. Жарроҳлик амал, дастқори деб ҳам номланган[31:146-149]. Жарроҳлик танага ёғоч бўлақлари, тикан ва кейинчалик қурол ўқи санчилиши туфайли пайдо бўлиб, ибтидоий одамларнинг ўзига хос жарроҳлик кўникмаларини ишлаб чиқишига олиб келди[8:5]. Ўзбек халқ табобатида жарроҳлар тиш олиш, хатна қилиш, қон олиш ва бошқа мураккаб амалларни бажарганлар. Баъзи ҳолатларда кишилар темирчи, саргарошларга[15:137] ҳам шу мақсадда даво истаб боришган.

Жарроҳлик қуроллари махсус ишлов беришни, айрим воситалар билан тозалашни талаб қилади. Илгари табиблар асбобларини темирчиларга буюртма асосда тайёрлатган ва

амалиётдан олдин олов, пиёз билан тозаллаган бўлсалар[14], ҳозир соҳани тиббиёт жарроҳлиги тўла қамраб олган. XX асрда табобатга қаратилган давлат сиёсати тиббиётни биринчи даражага кўтариб, табиб жарроҳларни содда, оддий амалиёт билан чекланиб қолишларига сабаб бўлди.

Доригарлар, атторлар. Аксарият табиблар беморлар учун зарур дориларни ўзлари тайёрлашган ва қийматига қараб айрим дориларнинг таркиби, тайёрлаш усулини қаттиқ сир сақлашган. Илгари Шарқнинг йирик бозорларида беморларни қабул қилишга махсус мослашган хоналар ва дори сотиладиган растларга жой ажратилган. Масалан, 1740 йилда Хива бозорида дори билан савдо қилувчи 80 та дўкон фаолият юритган[25:28]. Бозорларда гиёҳ савдоси бугунги кунга қадар сақланган. Кузатишлар натижасида маълум бўлдики, республиканинг турли бозорларида савдо қилувчилар фақатгина гиёҳларни териб келиб сотишади, уларнинг айримлари содда дориларни тайёрлашни билсада, мураккаб дорилар тайёрлаш кўникмасига эга эмас.

Жамиятда тиббий амалиётга бўлган эҳтиёжнинг сақланиб қолиши табибларга нисбатан талабни ошириб, уларнинг мавқеини ҳам мустаҳкамлади. Оқибатда малакали табиблар беморлар билан банд бўлиб, вақтдан унумли фойдаланиш мақсадида оддий дориларни тайёрлаш ва доривор гиёҳларни териш каби юмушларга бошқаларни жалб қила бошладилар. Гиёҳ тўплаш шогирдлари ёки тоғда шу ишни касбига айлантирган кишилар орқали бажарилади. Оқибатда, табибдан ажралмаган ҳолатда гиёҳ терувчи, махсус дори тайёрловчи – доригарлар пайдо бўлган.

Атторлар ҳам жамиятда керакли дорилар билан таъминловчи сифатида танилиб, асосан чекка ҳудудларда яшовчи аҳолини турли доривор гиёҳлар билан таъминлаган. Улар маҳаллий ва четдан келтирилган маҳсулотларни етказиб бериб, камдан-кам ҳолатларда гиёҳларни ўзлари тўплаганлар[23:115]. Атторлар турли савдо вакиллари қаторида тилга олинади ва бозорларда уларнинг ўз дўконлари бўлган, улар нафақат доривор гиёҳлар, балки бошқа маиший ва хўжалик буюмлари билан ҳам савдо қилишгани айтилади[26:258]. Атторларнинг аксарияти бошланғич тиббий билимдан хабардор бўлиб, гиёҳ номлари, қандай хасталикларга даво бўлишини билишган. Атторлар ўз мижозларига эга бўлган. Агар мижоз сўраган дори ўзида бўлмаса, бошқалар орқали ҳам топиб беришга ҳаракат қилган. Барча доригар ва атторлар табиблар билан яқин муносабатда бўлган. Сабаби, биринчидан, таникли табиб узоқдаги мижозлар билан атторлар орқали алоқа қилса, иккинчидан, машхур табибнинг дорисига эгалик қилиш аттор учун реклама вазифасини ўтаган, учинчидан, аттор учун айрим дориларни қўллаш бўйича табиб фикри зарур бўлган. XIX асрнинг сўнги чорагида ташкил этилган дорихоналар атторлар фаолиятини чеклаб, дори тарқатиш вазифасини йўққа чиқарган.

Кўз шифокорлари. Кўзкасаликлар билан шуғулланувчи табиблар бўлиб, улар қаҳқол деб аталган. XVI асрга оид қозилик ҳужжатларида Самарқандда кўз табиблари муолажа билан шуғуллангани ҳақида маълумот берилади[28:28]. XIX асрда Фарғона водийсида фаолият юритган тиббиёт вакили В. Кушелевский водийда катарактани (кўз гавхарининг хиралашуви) муваффақиятли даволаган маҳаллий табибнинг муолажа амалиёти ва унинг тиббий анжомлари ҳақида маълумот берган[14:262-2634]. Муаллифнинг ёзишича, бу амалиётни бошқа маҳаллий табиблар билан бир қаторда, кўпгина рус шифокорлари ҳам бевосита кузатиб бориб, амалиёт муваффақиятли бажарилганлигини ўз эсдаликларида қайд этганлар. Тошкентда яшаган афғон табиб шифо сўраб келган ўн уч ёшли қизнинг кўзини фақат гиёҳлар билан ўттиз кун давомида муолажа қилиб даволаган[12]. Шунингдек, Чодакда яшаган Суксур Холмат қизининг кўз касалликларини муваффақиятли даволагани, жумладан, кўзига оқ тушган кишиларни найқамиш орқали, жарроҳлик йўли билан тузатгани ҳақида ҳам маълумотлар учрайди[7:53].

Эмпирик билимларга асосланган табиблик касбининг пайдо бўлиши инсонларнинг кундалик эҳтиёжидан келиб чиққан бўлса, уларни турли соҳаларга бўлиниши одамнинг жисмоний тузилиши (анатомия)нинг мураккаблиги ва аъзоларда кечадиган хасталикларнинг турли-туманлигидан. Илгари табиблар инсондаги барча дардларга қарши курашиб келган,

сўнгра иклимнинг таъсири, кишиларнинг хўжалик тури, атрофдаги гиёҳларнинг турфа хиллиги ва айрим жойларда фақат бир касалликларни кўп кузатилиши ёки бир географик худудда оммавий равишда касалликларни тарқалиши ҳам табибларни соҳалар бўйича мутахассис бўлиб етишишига сабаб бўлди.

Хулосалар:

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тарихнинг маълум даврида юз берган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар ҳам табобатнинг тараққиётига таъсирини ўтказди. Жумладан, тинимсиз урушлар, аҳолини оммавий кўчиши ёки диний қарашлар натижасида маълум даврда ва доирада айрим табобат соҳасига талабни кучайишига (уруш ва кўчиш жараёнида лат ейишлар, жароҳатларни кўпайиши) ёки бошқа соҳаларни турғунликка учрашига (инсон танасини ёриб кўришнинг таъқиқланиши) сабаб бўлган. Тиб илмига давлат томонидан эътибор қаратилиши: турли китобларнинг таржима қилиниши, табибларга тажрибалар ўтказиш ва таълим олиш учун шароит яратилиши ҳам табобат соҳасини юксалтирди. Лекин, Шарқ табобатида табибларнинг алоҳида соҳаларга бўлиниши нисбий жараён дир. Улар бир соҳада табиб бўлсада, доимо бошқа йўналишдаги тиббий билимларга эҳтиёж сезишади. Жумладан, жарроҳлар амалиётдан ташқари инсон суякларининг тузилиши, оғриқ қолдирувчи гиёҳларни билиши зарур. Шарқ табобати инсон организмни яхлит ҳолича ўрганати ва даволайди. Бу халқ табобати бир ғоя остига жамланган мураккаб тармоқли билим эканлигини кўрсатади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Grzywacz Z. Traditional Kazakh medicine in change. – Poznan, 2010.
2. Hohmann S. Ouzbekistan. Instrumentalisation politique de la medecine traditionnelle // Le Courrier des pays de l'Est. – 2008. – № 3.
3. Sobiecki J. The intersection of culture and science in South African traditional medicine // Indo-Pacific journal of phenomenology. –2014. – № 14.
4. Suprpto A. Study on traditional bone healing (research report). – Surabaya: Health Services and Technology Research and Development Center, 1996.
5. Абдуҷаббор Муҳаммад Собир ўғли. Асрлар ошган табобат. –Тошкент: Davr-press, 2007.(Abdujabbor Muhammad Sabir гндш. Centuries-old medicine. –Tashkent: Davr-ress, 2007.)
6. Абилқасимов Э. Қазақтин халиқ медицинаси. – Алматы: Атамұра, 1993.(Abilqasimov E. Kazakh folk medicine. - Almaty: Atamura, 1993.)
7. Баҳромзода Ў. Чодак (қишлоқ тарихидан лавҳалар). – Наманган: Наманган, 2000. (Bahromzoda O'. Chodak (plates from the history of the village). - Namangan: Namangan, 2000)
8. Бромлей Ю., Воронов А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // СЭ. – 1976. – № 5. (Bromley Y., Voronov A. Traditional medicine as a subject of ethnographic research // SE. - 1976. - No. 5)
9. Ғойилов М. ва бошқ. Хива табобати. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1995.(Goibov M. and other. Khiva treatment. - Tashkent: Abu Ali ibn Sino, 1995.)
10. Жовлиев А. Темур ва Темурийлар салтанати даврида Ўзбекистон худудида жарроҳликнинг ривожланиши // Оила шифокори. 2000 йил 21 апрель.(Zhovliev A. Development of surgery on the territory of Uzbekistan during the reign of Temur and the Temurids // Family doctor. April 21, 2000.)
11. Жураев А. Халқ табобати. – Тошкент: Шарқ, 2008. (Jurayev A. Folk medicine. - Tashkent: Sharq, 2008.)
12. Икром Мавлон. Олдиндан оққан сув // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1984 йил 13 июль.(Ikrom Mavlon. Water from Olding // Literature and art of Uzbekistan. July 13, 1984.)
13. Кадыров А. Об узбекской народной медицине // Сборник научных трудов Министерства здравоохранения Уз ССР ТГМИ. Т. 20. – 1961.(Kadyrov A. About Uzbek

- folk medicine // Collection of scientific papers of the Ministry of Health of the Uzbek SSR TGM. T. 20. - 1961.)
14. Кушелевский В. Материалы медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Т. 1. – Новый Маргелан, 1891. (Kushelevsky V. Materials of medical geography and sanitary description of the Fergana region. T. 1. - New Margelan, 1891.)
 15. Логофетъ Д. Бухарское ханство – под русским протекторатом. Т. 2. – Спб.:Издат. В.Березовский, 1911. (Logofet D. Bukhara Khanate - under the Russian protectorate. T. 2. - SPb.: Publishing house. V. Berezovsky, 1911.)
 16. М. Г. Сартовская медицина // ТВ. – 1912. – № 208; (M.G. Sart medicine // TV. - 1912. - No. 208;)
 17. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т. 1. – Тошкент: Фан, 1960. (Mahmoud Kashgari. Devonian dictionary of Turkish. T. 1. - Tashkent: Science, 1960.)
 18. Минибаева З. Народная медицинская терминология у башкир Курганской области // Материалы IV Всероссийской науч. конф. – Уфа, 2010.(Minibaeva Z. Folk medical terminology among the Bashkirs of the Kurgan region // Materials of the IV All-Russian scientific. conf. - Ufa, 2010)
 19. Монаков Н. Возможность использования способов иммобилизации, применяемых народной медициной в Таджикистане // Известия АН Таджикской ССР ОЕН. Т. 7. – Сталинабад, 1954. (Monakov N. Possibility of using the methods of immobilization used by folk medicine in Tajikistan // News of the Academy of Sciences of the Tajik SSR OEN. T. 7. - Stalinabad, 1954.)
 20. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи (1917–1991 йиллар). – Тошкент: Yangi nashr. 2015. (Muminova G. History of the health care system in Uzbekistan (1917-1991). - Tashkent: New edition. 2015.)
 21. Мўминова Г. Халқ табобати тарихидан // Сихат-саломатлик. –1999. –№ 1.(Muminova G. From the history of folk medicine // Health. –1999. –№ 1)
 22. Назаров С. ва бошқ. Абу-л-Косим Аз-Захравий ўрта аср амалий жаррохлигининг асосчиси // Ўзбекистон тиббиёт журнали. – 2002. – № 2–3. (Nazarov S. and other. Abu-l-Qasim Az-Zahravi, the founder of medieval surgery // Uzbek Medical Journal. 2002. № 2–3)
 23. Огудин В. Атторы – аптекари народной медицины Мусульманского Востока // ЭО. – 2001. – № 2. (Ogudin V. Attors - pharmacists of traditional medicine of the Muslim East // EO. - 2001. - No. 2)
 24. Сейфульмулюков И. К вопросу о табибизме в Узбекистане // Медицинская мысль Узбекистана. – 1928. – № 9–10. (Seyfulmulukov I. On the issue of tabibism in Uzbekistan // Medical thought of Uzbekistan. - 1928. - No. 9-10)
 25. Собиров Р. Хоразм анъанавий табобатида доривор ўсимликларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш. – Хива: Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2011. (Sobirov R. Study and use of medicinal plants in traditional Khorezm medicine. - Khiva: Publishing Department of Khorezm Mamun Academy, 2011)
 26. Сухарева О. Квартальная община позднефеодального города Бухары. –Москва: Наука, 1976. (Sukhareva O. Quarter community of the late feudal city of Bukhara. –Moskov: Science, 1976).
 27. Ўролов А. Ўтмишдаги даволаш ва шифобахш муассасалар. – Тошкент: Фан, 1990. (O'rolov A. Medical and medical institutions of the past. - Tashkent: Fan, 1990).
 28. Усмонов Ш. Илк шифо масканлари // Фан ва турмуш. – 1998. – № 6. (Usmonov Sh. Early Healing Homes // Science and Life. - 1998. - № 6.)
 29. Халмуратов Б. Пичоқ рамзи // Moziydan sado. – 2013. – № 4. (Khalmuratov B. The symbol of the knife // Echo from History. - 2013. - № 4.)
 30. Халмуратов Б. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида шомонлик этикоди: Фал. фан. док. дис. (PhD) автореф. –Тошкент, 2018.(Khalmuratov B. The Uzbek people's belief in shamanism in the traditional way of life: Fal. fan. doc. dis. (PhD) author's ref. –Tashkent, 2018).

31. Ҳасанов М. X–XVII асрлардаги табобатга оид форс тилида ёзилган назмий манбалар: Тар. фан. док. ... дис. – Тошкент, 2006. (Hasanov M. Poetic sources on medicine in the X-XVII centuries in Persian: Tar. fan. doc. ... dis. - Tashkent, 2006.)
32. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Тиб ва дам. 18-жуз. – Тошкент: Шарқ, 2010. (Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Hadith and life. Medicine and rest. 18-juz. - Tashkent: Sharq, 2010).